

Az utópia mint disztópia

TÓTH J. ZOLTÁN

Bevezetés

Az utópia egy olyan *irodalmi* műfaj, melynek szerzői az ideális társadalom meghatározását keresik. Emellett persze minden utópia egyben *politikatudományi* mű, melynek alkotója le kívánja írni az ideális társadalom megvalósítását szolgáló vagy elősegítő politikai-állami rendet is. E rend általában jogi eszközökkel alakítható ki és tartható fenn, így a jogi szabályozás minden utópista szerző számára kiemelt fontosságú.

A *law and literature* irányzatában e két terület (ti. a jog és az irodalom) alapvetően kétféle módon kapcsolódhat egymáshoz.¹ Egyrészt elemezhető a jog *mint* irodalom (*law as literature*), mely az irodalmi szövegértelmezésnek a jogértelmezés során történő módszertani felhasználhatóságára épül, és az irodalmi szövegelemzési kánon metódusait próbálja meg hasznosítani a jogi szövegek interpretációja során. Másrészt a jog (a jogi problémák, jogi normák, jogintézmények) közvetlenül is megjelenhetnek az irodalmi művekben (*law in literature*), mely utóbbiak így értékes forrásként szolgálhatnak egy korszak vagy egy szerző jogfelfogására, a jogról való közfelfogásra, az adott kor jogi problémáinak meghatározására vagy tipizálására nézve, továbbá a jog és igazságosság kapcsolata, a jog erkölcsi helyessége, illetve a jogszerű cselekvések morális megítélése számára – utóbbi nevezhető a „jog és irodalom” „humanista” megközelítésének is.² (Mindemellett a „jog és irodalom” irányzatának számos más részterülete is azonosítható.³) Az utópiák erkölcsi (és részint ebből is következő pragmatikus) ha-

¹ Vö. pl. ARISTODEMOU, Maria: „A jog és irodalom tanulmányozása: irányok és kapcsolódások” in SZABADALVI József (szerk.): *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések* (Miskolc: Bibo 1996) 194; H. SZILÁGYI István: „Jog és irodalom” *Iustum Aequum Salutare* 2010/1, 5.

² Ahogyan azt a magyar „jog és irodalom” kutatások egyik atyja, H. Szilágyi István – Jane B. Baronra hivatkozva – írja, „a »humanista« szerzők műveinek jellegzetes szerkezete van: valamilyen általános, elméleti megállapítással kezdődnek, amit aztán néhány klasszikusnak tekintett irodalmi mű elemzése követ, melyben elsősorban a szereplők jellemére, illetve a cselekmény elemzésére összpontosítják figyelmüket a szerzők. Végsőül levonják a morális tanulságot, s egyben hitet tesznek az irodalom erkölcsi felelő hatása mellett.” H. SZILÁGYI (1. j.) 6.

³ Jelen mű szerzője korábban legalább *nyolc*, egymástól különböző lehetséges kutatási irányt detektált. Így a (1) „jog az irodalomban” (*law in literature*) és (2) a „jog mint irodalom” (*law as literature*) irányzatai mellett megkülönböztethetjük (3) azokat a kutatási irányokat, melyek az irodalom jogára (*law of literature*) vonatkoznak, például szerzői joggal, irodalmi plágiumvitákkal stb. foglalkoznak, vagy irodalmi művekben (azok által) elkövetett bűncselekmények, szabálysértések vagy kártérítési követelést megalapozó polgári

tásainak elemzése, illetve az utópia mint műfaj demisztifikálására tett jelen kísérlet alapvetően az utóbbi körbe tartozik.

Jelen írásban – a terjedelmi és észszerűségi korlátok keretei között – arra a kérdésre keresünk választ, hogy az utópiának mint irodalmi és politikatudományi műfajnak milyen *jellegzetességei* vannak. Ezáltal megkíséreljük meghatározni azokat az attribútumokat, melyek az utópiák tartalmi sajátosságai – és fogalma – szempontjából konstitutívnak tekinthetők.⁴ Ennek érdekében kiindulópontként mindenekelőtt definiáljuk azt a fogalmat, mely alapján e vizsgálatot el kívánjuk végezni; áttekintjük e műfaj kialakulásának leglényegesebb lépcsőit; rávilágítunk arra a tényre, hogy Morus *Utópiája* – a nevével és a fogalom mai tartalmával ellentétben – egyáltalán nem egy ideális, kívánatos világot ír le; majd kiemeljük (anélkül, hogy a számtalan létező, konkrét utópiát részleteiben is bemutatnánk) az utópiákra *általában* jellemző vonásokat. A tanulmány végkövetkeztetéseként arra jutunk, hogy az ún. utópia tartalmi elemei nem térnek el lényegesen az ún. disztópia tartalmi elemeitől, és ez nemcsak Morus munkájára, hanem az utópia műfajában íródott bármely műre igaz; a különbség sokszor csak annyiból áll, hogy a szerzők célja eltérő (ti. az utópiákban a szerzők a *jónak*, míg a disztópiákban a *rossznak* tartott állam- és társadalomszervezési megoldásokat írják le), ezek azonban hatásukat tekintve nem különböznek egymástól. Az utópiák tehát tipikusan olyan jellemvonásokkal rendelkeznek, melyek alapján megvalósulásuk gyakorlati következményei hasonlóak lennének az eredetileg is disztópiákként megírt művekben található kritériumok megvalósulásának gyakorlati következményeire.

Az utópia fogalma

Az utópiák – bár ilyen tárgyú művek már az ókorban is léteztek – lényegében a késői humanizmus termékei; virágkoruk a XVI–XVII. század volt, majd a XIX–XX. században az utópia ismét népszerű műfajjává vált. Az „utópia” görög eredetű szó, és azt jelenti, „sehhol”.⁵ Magát a kifejezést mai értelmében az ugyanilyen címmel utópiát író Morus Tamás (Thomas More) angol teológus, filozófus, politikus (politikus pályája csúcán

jogi (személyiségi jogi) jogsértések jogi szempontú elemzését tartalmazzák. Nagy Tamás alapján önálló ágként detektálhatjuk (4) az ún. „narratív jogtudományt” („*narrative jurisprudence*”) vagy – másképpen – „jogi történetmondást” („*legal storytelling*”), valamint (5) azokat az „intertextuális elemzéseket”, amelyek azt mutatják meg, vajon „miként gyakorol és gyakorolt a múltban hatást egy-egy jogi szöveg valamely irodalmi mű szövegének a formálódására”. Szintén a kutatási tárgyhoz tartoznak (6) azok az elemzések, melyek azt vizsgálják, hogy egy-egy konkrét irodalmi mű (vagy ezek valamely csoportja) hogyan befolyásolta a hatályos jog megváltoztatását, *de lege ferenda* elképzelések kialakítását és/vagy azok törvénnyé válását, melyek (7) a jogtudományt mint irodalmi műfajt fogják fel és művelik; végül pedig (8) azok az elemzések is ide sorolhatók, melyek a jogi szövegeket (jogszabályszovegeket, bírói ítéleti indokolásokat, keresetleveleket, fellebbezéseket stb.) mint esztétikai értékkel bíró műveket vizsgálják. Lásd Tóth J. Zoltán: „A »jog és irodalom« felhasználása az egyetemi oktatásban” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – NAGY Tamás (szerk.): *Iustitia mesél. Tanulmányok a »jog és irodalom« köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2013) 231–232.

⁴ E vizsgálatnak a tudományos szempontokon túl oktatási céljai is vannak; az utópiák és disztópiák (illetve az utópiák mint disztópiák) oktatási felhasználhatóságáról (és más témáknak egy „Jog és irodalom” óra keretében történő hasznosíthatóságáról) lásd bővebben: CZINE Ágnes – DOMOKOS Andrea – NAGY Péter – PRIEGER Adrienn – RIXER Ádám – TÓTH J. Zoltán: „»Jog és irodalom« kurzus a Károli ÁJK-n” *Ügyészek Lapja* 2019/1, 99–104.

⁵ Az „utópia” szó egy fosztóképzőből (a görög „ou” – „nem”), és a „*toposz*” („hely”) szóból áll.

angol lordkancellár) és egyházi méltóság (érsek) alkotta meg; szójátékai egyikeként az „utópia” szó utal a görög „*eutopia*” kifejezésre, amely annyit jelent, hogy „jó hely”.⁶ Mind Morus, mind a későbbi szerzők utópiáiban keveredik az utópia e két konnotációja: az ideális világ bemutatása (a világ ideálissá, tökéletessé tételének elvi célja), és annak belátása, hogy ez az ideális állam, illetve társadalom vagy nem valósítható meg, vagy csak az emberi gondolkodás radikális átalakításával, valamikor a távoli jövőben.

Ha azonban egy adott utópia kifejezetten azért íródik, hogy a világot (lehetőleg még az utópia szerzőjének életében) megváltoztassa, *program-utópiáról* beszélünk; az ilyen utópia Karl Mannheim szerint *ideológiává* válik annak érdekében, hogy ösztönözni tudja a cselekvést.⁷ Ilyen utópiákat tömegesen a XIX. század végi, XX. század eleji marxista, anarchista és utópikus szocialista gondolkodók találtak ki; ezen felül az utópiák program jellege még a XX. század második felének feminista vagy ökológiai utópiáira jellemző. A legtöbb utópia (így a klasszikus, kora újkori utópiák) azonban nem számolnak az eszményi társadalmi elképzelések gyakorlati megvalósulásával, így nem is törődnek (nem is kell törődniük) azokkal a praktikus szempontokkal, amelyek az ideális világ megvalósulásához vezető utat, az ahhoz szükséges konkrét politikai lépéseket mutatnák be.

Az utópia tehát egy olyan irodalmi és politikaelméleti műfaj, illetve egy olyan gondolkodási paradigma, amely az ideális világ (ideális állam, avagy ideális társadalom) leírását tartalmazza, amely mintául szolgálhat a jelenleg fennálló, tökéletlen társadalom helyetti berendezkedés megvalósítása számára is, de csak egy alapvetően megváltozott emberi gondolkodás alapján, a távoli jövőben (vagy csak eszményképként lebeghet a társadalomformáló erők – például a politikusok – szeme előtt). Az utópizmus pedig az előbbiek alapján az a mozgalom, illetve azon politikai törekvések összefoglaló neve, mely az ideális, tökéletes világ gyakorlati megvalósításán, illetve ennek alapjaként az eszményi állami és/vagy társadalmi rend feltételeinek a kidolgozásán munkálkodik. (Megjegyzendő, hogy sokan különbséget tesznek egyrészt az irodalmi, másrészt a politikaelméleti-államelméleti-politikai filozófiai utópiák között, e felosztás azonban mesterséges, mivel az irodalmi utópiáknak is *van* politikai filozófiai tartalmuk; a megkülönböztetés alapja tehát nem tartalmi, hanem műfaji-stilisztikai. A továbbiakban mi e mesterséges megkülönböztetéssel – annak viszonylag csekély magyarázó ereje okán – nem élünk.)

⁶ Az angolban (amely nyelvre végül Morus maga nem engedte lefordítani még életében a művét, noha az eredetileg latinul írt munka lefordítására lehetőség lett volna, ezért az csak halála után jelent meg angolul is) ráadásul a két szót ugyanúgy kell kiejteni, így pusztán a szóbeli közlés, a szó kiejtése esetén nem lehet tudni, melyik jelentés releváns.

⁷ Az ideológiák – Karácsony András meghatározásával – azon eszméket jelentik, „amelyek – értékek, intellektuális modellek, célok és eszközök meghatározásával – társadalompolitikai programokat tartalmaznak, s mint ilyenek képesek mozgósítani a társadalom valamely részét vagy egészét. E »mozgósítás« abban áll, hogy meghatározott társadalmi rend kialakítása érdekében szervezik a cselekvéseket.” KARÁCSONY András: „Ideológia – utópia – állam” in TAKÁCS Péter (szerk.): *Államelmélet* (Miskolc: Miskolci Egyetem Jogelméleti és Jogsociológiai Tanszék 1997) 310.

Utópiák a politikai filozófiai gondolkodásban

Utópiákat Morus előtt is írtak, még ha ezeket – nem ismervén a később alkotott kifejezést – nem is nevezték így. Tartalmilag utópiának (és az *első* ismert utópiának) tekinthető Plátón *Az állama* (pontosabban annak egy része).⁸ Plátón idealisztikus elképzelése – az igazságosság megvalósítása, összességében annak érdekében, hogy mindenki, beleértve az öröket és az örök segédeit (vagyis az állam politikai vezetőit és fegyveres védelmezőit) a maga dolgát végezze – a körükben megvalósítandó vagyon-, nő- és gyermekközösség volt. A vagyonközösség az utópikus elképzelések gyakori eleme, a nő- és gyermekközösség ellenben nem az: Plátónnál azonban mindkettő ugyanazt a célt szolgálta, nevezetesen, hogy az állam irányítói és fenntartói kizárólag e fontos feladatukkal foglalkozzanak, és az állam számára fontos dolgokban ne döntsenek részrehajlóan, önérdelkeik szerint. Az önérdék kikapcsolása egyedül a magánvagyon, valamint az állam más tagjaival szembeni személyes elfoglaltság kizárásával valósítható meg, amihez nemcsak az kell, hogy az állam vezetőinek semmijük se legyen, aminek az önkényes gyarapításával a közérdek helyett a magánérdeket preferálhatnák, hanem az is, hogy mások (a családtagjaik) javára se élhessenek vissza helyzetükkel. Mivel az emberi természet hajlamos a családtagok iránti elfoglaltságra, ezért a helyes az, ha az örök (és segédek) körében nincsenek családtagok; ennek eszköze a nő- és gyermekközösség. (A családalapítás iránti természetes ösztönnel – illetve bármely más természetes ösztön leküzdésének praktikus nehézségeivel – azonban Plátón nem foglalkozott, ahogy később a platóni gondolatokat sok tekintetben átvevő Campanella sem.)

Plátón gondolatmenetének alapja, hogy „a nők és a férfiak képességei közt nincs alapvető különbség”,⁹ ezért ugyanazokkal a képességekkel rendelkezők, például egyforma testi erővel bírók (akár nők, akár férfiak) ugyanazokat a munkákat kell, hogy végezzék.¹⁰ Ha a nők kötelességei nem különböznek a férfiakétól, akkor nevelésüknek is ugyanolyannak kell lenniük; abban csak egyéni képességeik játszanak szerepet, nem pedig az a tulajdonságuk – mely e szempontból irreleváns –, hogy milyen neműek. Plátón odáig megy, hogy a természettel ellentétes, pusztán a konvenciók, erkölcsök által az emberekbe plántált ellenérzéseket egy ideális államban ki kell zárni, mert a valódi emberi természetnek megfelelő viselkedésben semmi elítélendő nincs; éppen ezért a harcra termett nők ugyanúgy meztelenül, a többi katona között gyakorlatoznak, tornáznak, bajvívjanak, ahol a férfiak is, és ne csak együtt gyakoroljanak, hanem együtt is lakjanak,¹¹ és minden munkát együtt csináljanak.¹²

⁸ Maga Plátón is ideális, de (egyelőre) nem reális elképzelésként ír a vagyon-, nő- és gyermekközösségről: „Hiszen már az sem biztos, hogy egyáltalán lehetséges-e [...]” PLATÓN: *Az állama* [ford. JÁNOSY István] (Szeged: Lazi 2001) 152. „[...] úgy kell szólanunk, hogy biztos hit nélkül csak keressük az igazságot, ahogy én most keresem [...]” *Uo.* 153.

⁹ *Uo.* 156.

¹⁰ „[N]incs olyan foglalkozás az államban, amelyre kizárólag csak nők volnának alkalmasak, mert nők, vagy csak férfiak, mert férfiak [...]” (*Uo.* 158.) Ez még a háborúskodásra is igaz: a hadászatban is végezzenek azonos feladatokat (és kapjanak azonos nevelést) az azonos képességű nők és férfiak. (*Uo.* 154.) Bár a nők átlagosan gyengébbek, mint a férfiak, ez nem jelenti azt, hogy azok a nők, akik elég erősek a harchoz, ne kapják meg ugyanazt a (hadászati) nevelést, mint a hasonló erősségű férfiak – legfeljebb kevesebb nő lesz a katonák között.

¹¹ *Uo.* 159.

¹² *Uo.* 161.

Ahhoz, hogy az állam hatékonyan működjön, a személyes elfogultságokat ki kell küszöbölni; ennek az alapja a nő- és gyermekközösség. Az együtt lakó és munkálkodó férfi és női örök nem házasodhatnak össze, és nem lehetnek saját gyerekeik, mert akkor az örök egysége felbomlana, és az egyéni részérdekek érvényesítése váltaná fel a közösségi érdekek szolgálatát. Fontos tehát, hogy a gyermekek ne tudhassák, kik voltak vér szerinti szüleik, de a férfiak és a nők se tudhassák, kik a gyermekeik. Ezért a nőktől szülés után el kell venni a gyerekeiket, úgy, hogy később se ismerjék fel őket, és közösen kell nevelni őket a többi, hasonló módon a vér szerinti anyától elszakított gyermekekkel. Így minden nő gyermekének tekint majd minden, gyermekével hasonló korú gyermeket, és minden gyermek szüleinek tekinti azokat, akik születése időpontját megelőzően 7–10 hónappal korábban gyermeket nemzettek¹³ (e gyermekek pedig egymást testvérüknek). Így a családi kapcsolatok ereje nem felbomlasztja a közösséget, hanem egységet teremt benne, hiszen mindenki mindenkit rokonának tekinthet, de senkit sem tekinthet jobban rokonának, mint másokat (hiszen nem tudhatják, *valójában*, vér szerint ki kinek a rokona). A gyermekek neveléséért tehát a közösség egésze, egészen pontosan az államon belül erre megszervezett *hivatal* lesz felelős,¹⁴ amely dajkákat alkalmaz a nevelés céljára,¹⁵ és amely még arról is gondoskodik, hogy ne bárki bármikor keljen egybe másokkal, hanem csak az erre rendelt alkalmakkor; és bár elvileg a párválasztás (a természetes vonzalom alapján) szabad, lehetőség szerint (az állam érdekében) „a legkülönb férfiaknak és nőknek minél többször kell egybekelniök, a leggyarlóbb férfiaknak és nőknek pedig minél kevesebb szer. És a kiválók utódait fel kell nevelnünk; a gyarlókat nem, ha azt akarjuk, hogy a nyáj viruló legyen. De e mesterkedésünkről senki se sejtjen semmit, csak a vezető, ha azt akarjuk, hogy az örök nyájában ne támadjon civódás. [...] Ügyes párosítással kell kimódolnunk, hogy párosításkor a gyarlóbb a sorsot okolja, és ne a vezetőket.”¹⁶

A vagyonközösség pedig valójában a magánvagyon teljes tilalmát jelenti: az öröknek „külön nem lehet sem magánházuk, sem földjük, sem vagyonuk, hanem az örség zsoldjaként másoktól kapják az étket, és közösen költik el”¹⁷ – a vagyonközösségen kívül tehát fogyasztási közösséget is jelentett a platóni politeia. Így nem lesz az örök között egyenlenség, nincs miért eltérni a közjó szolgálatától, végső soron az államot szolgálók csak a közösséggel kell, hogy törődjenek, nem pedig önmagukkal.

Ahogy a platóni elképzelés is ideális volt, mert a realitással bevallottan nem törődött, ugyanúgy egy idealizált, a valóságban (akkori körülmények között) meg nem valósítható államot és társadalmat ír le Morus Tamás *Utópia* című, e műfajnak nevet

¹³ „De ha valaki egybekel, az mindazokat a gyermekeket, akik a nászi naptól számítva a tizedik és hetedik hónap között születtek, ha fiú, fiának, ha lány, lányának hívja, ezek őt mind apjuknak, és így tovább [...]” *Uo.* 166.

¹⁴ *Uo.* 164.

¹⁵ „Gondolom, a kitűnőek gyermekeit átveszik és nevelőintézetekbe viszik dajkákhöz, akik külön laknak egy városrészben. A gyarlók gyermekeit és a kiválók nyomoréknak született gyermekeit pedig, ahogy illik, eltüntetik valami hozzáférhetetlen titkos zugban. (*Uo.* 164–165.) (Platónnál tehát „az állam minden előtt”: az állam mint szerves egység megelőzi részeit, és ha a részek feleslegesek az állam mint egész számára, akkor tölük meg lehet szabadulni.)

¹⁶ *Uo.* 164.

¹⁷ *Uo.* 169.

adó munkájában.¹⁸ Bár az eszményi államrendről szóló írásokat Morus műve alapján azóta is utópiáknak nevezzük, mégis azt kell mondanunk, hogy az *Utópia* (Morus műve) a kifejezés mai értelmében nem volt igazi utópia. Pontosabban: szándékai szerint az kívánt ugyan lenni, valójában azonban nem egy vágyott, az emberek valódi boldogságát szolgáló, hanem egy végletekig beszabályozott, elnyomó, kegyetlen, sivár és hierarchikus államot ír le. Az *Utópiában* jól tetten érhető, milyen okok következtében rajzolódik ki a tökéletesnek szánt, eszményi berendezkedésből egy *autoriter, elnyomó állam képe*; ugyanezen okok miatt *lesz szükségképpen minden felülről megvalósítani gondolt, mesterségesen kimódolt és a társadalomra rákényszerített utópiából disztópia*, azaz az egyéni boldogságot és szabadságot ténylegesen elfojtó állam.

Morus az antik görög irodalom egyes szerzőihez és az őskeresztények közösségi életformájához nyúlt vissza, és ezeket véve mintának alkotta meg Utópia kommunisztikus jellegű társadalmi, gazdasági és politikai életét. Utópia egy elképzelt ország valahol az Újvilágban, amelyről egy fiktív személy, Hythlodaeus Raphael¹⁹ elbeszéléséből értesülünk, ő mutatja be az ország társadalmi berendezkedését és mindennapi életét. Ezen kommunisztikus jellegű társadalom létezésének elvi lehetőségéhez Morusnak szüksége van arra, hogy ez a társadalom valamiképpen elkülönüljön a külvilágtól, hogy annak a kegyetlen realizmusa ne befolyásolja Utópia képzeletbeli országának fejlődését. Ezt úgy oldja meg, hogy egy tengeren nehezen megközelíthető, zátonyos partú szigetállamként festi meg Utópiát, amelyet ezért nehéz megtámadni és elfoglalni, így az nyugodtan és békében fejlődhet, saját törvényei szerint, külkapcsolatokat pedig csak akkor létesít, ha neki erre szüksége van. Az így biztosított zavartalan nyugalom adja meg a lehetőséget arra, hogy az ország lakosai külső behatásoktól mentesen, Utopus király törvényei alapján valósíthassák meg „ideális” társadalmukat. Ez a néhány, valóban eszményi elképzelés azután a későbbi századok utópiáiban rendre visszatér, különösen a XIX. századi és XX. század eleji szocialista, kommunista és anarchista utópiákban.

Ezen utópikus elképzelések közül az első *a magántulajdon megszüntetése és a közösségi tulajdon intézményesítése*. Senkinek nincs semmije, minden az államé, és pedig nemcsak a föld és az egyéb termelési tényezők, mint a későbbi kommunista utópiákban, hanem még az olyan személyes használati tárgyak is, mint például az a ruha, amelyet naponta viselnek. A házakat, amelyekben a családok laknak, tízévente sorshúzás útján kicserélik egymás között, jóllehet maguk a házak is egyformák, és természetesen azok is a közösség tulajdonában vannak. További „klasszikus” elképzelés, hogy mindenki dolgozik, férfiak és nők egyaránt kiveszik a részüket a termelésből, mindenki részt vesz a javak előállításában. Miután pedig nincs magántulajdon, ezért mindenki beadja a közösbbe, amit és amennyit megtermelt, valamint abból és annyit vételez ugyanonnan, amire és amennyire neki és családjának szüksége van. Senki nem termel lustaságból vagy kényelemből kevesebbet, mint amennyit a kötelező munkaidő (6 óra) alatt megtermelni képes, ugyanakkor senki sem vételez a közösből többet, mint amennyire feltétlenül szüksége van, és senki sem pazarol. Ez tehát annyiban valóban

¹⁸ MORUS Tamás: *Utópia* [ford. KARDOS Tibor] (Budapest: Magyar Helikon 1963).

¹⁹ „Csupatúz Rafael” – Kardos Tibor fordításában, illetve „Délbáb János” – Moór Gyula fordításában. Mindkét elnevezés arra utal, hogy az utazóban, a történet tényleges elbeszélőjében több az érzelem, mint a megfontoltság, és hogy ezért csak fenntartásokkal szabad szavainak hitelt adni. (Hythlodaeus: görög szó, mely körülbelül annyit jelent: „bolondságokért hevülő”.)

utópisztikus elképzelés, amennyiben megvalósíthatatlan, mivel az emberi természettel ellentétes, hogy saját vágyait visszafogva beérje annyival, amennyi neki minimálisan elég.

Mivel Morus szerint *a munkából mindenki a képességei szerint veszi ki a részét, a javakból pedig a szükségletei szerint részesül, ezért nincs szükség pénzre sem*, Utópiában tehát a pénz létezésének nincs értelme, így az nem is létezik.²⁰ Ha pedig nincs pénz, akkor nincs pénzvágy sem, hiszen akinek bármire szüksége van, azt ingyen megkapja, a szükségtelen dolgok (például cicomás ruha, ékszerek, drágakövek) tartása pedig vagy tilos, vagy lealacsonyító, megvetendő. Így nincs értelme az olyan bűnöknek sem, mint a lopás, a rablás, a csalás, és mivel mindenkinek dolgoznia kell,²¹ ezért nincsenek léhűtők, naplopók sem. Kiemelkedni (pappá, fejedelemmé válni stb.) sem ősi címek vagy örökölt vagyon segítségével, hanem mindenkinek csak a saját egyéni kiválóságával lehet. Nincsenek örökölt hierarchiák, születési jogon alapuló egyenlőtlenségek sem, elvileg tehát *mindenki egyenlő*.

A hagyományos utópista nézetekhez tartozik az is, hogy a legtöbb tisztséget (fejedelem, pap, a nagytanács tagja) *választással* töltik be, illetve, hogy a nők ugyanúgy lehetnek akár még papok is, mint a férfiak. Továbbá már ebben a műben megfogalmazódik a *szociális biztonság*hoz való jog gondolata is, hiszen Utópia aktív polgárai eltartják mindazokat, akik már munkaképtelenek (özvegyek, betegek, rokkantak), de korábban dolgoztak. Végül úgyszintén utópisztikus (akkor irreális, ám évszázadokkal később mégis csak megvalósult) gondolatnak tekinthetjük az *általános iskoláztatást* (közoktatást) mint elérendő célt is. Morus szerint ugyanis tényleges egyenlőség csak akkor lehet, ha a neveltetés biztosítja az egyenlő feltételeket a tehetség kibontakoztatásához, vagyis ha az egyenlő jogokkal egyenlő esélyek is járnak, ez pedig a tudás mindenki számára hozzáférhetővé tételével valósulhat csak meg.

Ezek tehát azok az elgondolások az *Utópiában*, amelyeket helyeselni lehet. Van azonban ebben az alkotásban olyan elképzelések is (és ezek vannak többségben), amelyek valójában az individuuum elnyomását, a teljes uniformizálódást és a ma alapvető jelentőségűnek tekintett hagyományos szabadságjogok kiiktatását eredményezik. Az egész alkotáson végighúzódik Utópia társadalmának végletekig beszabályozott és

²⁰ Egyetlen funkciója azonban mégis van az aranynek és az ezüstnek, mégpedig a felhalmozási funkció. Ez individuális szinten ugyan tilos, társadalmi szinten viszont egyetlen célból mégis megengedett. Ha ugyanis Utópia a környező államokkal kereskedelmi kapcsolatba lép azért, hogy eladja felesleges termékeit és terményeit, akkor az ezért kapott aranyat és ezüstöt félreteszik arra az esetre, ha háború törne ki és külföldi zsoldosokat kellene fogadniuk. Egyébként a seholszigetiek ezeket a „kincseket” természetes értékükön kezelik, amely jóval kisebb, mint a vasé. A seholszigetiek az aranyat és az ezüstöt szándékosan gyalázatban tartják, hogy ezekhez a lakosok negatív érzelmekkel viszonyuljanak és ne vágyódjanak utánuk. Aranyból készítenek például az éjjeliedényeket, rabláncokat, bilincseket, továbbá a rabszolgákat és a bűnözőket arany ékszerekkel aggatják teli, hogy az emberek alantás és undorító dolognak tartsák ezeket az ékszereket. Az igazgyöngyökkel, gyémántokkal is csak gyermekek játszanak, amíg ki nem nőnek belőle. Ezért például amikor Széllébélt-ország követei jártak náluk, a pompázatos ruhákba öltözött és felékszerzett követeket a seholszigetiek rabszolgáknak vagy udvari bolondoknak nézték, míg a legnagyobb tiszteletben az egyszerű szolgákat részesítették.

²¹ Ez nem teljesen igaz, egyesek ugyanis mentesítve vannak a munkavégzés alól. Így nem dolgozik a fejedelem, és nem dolgoznak a törzs- és nemzetségfők (az előljárók), akik a munkát felügyelik; a papok, akik vallási kérdésekkel és az ifjúság erkölcsi nevelésével foglalkoznak; végül ötszáz kiemelkedő kognitív képességekkel rendelkező ember, akik a tudomány különböző területeit művelik.

a seholszigetiek egész életének törvényekkel körülbástyázott jellege. Habár Morus azt mondja, hogy kevés törvény is elég egy társadalom irányításához, hiszen csak akkor várhatjuk el a polgároktól vagy alattvalóktól, hogy betartsák azokat, ha módjuk van mindet megismerni, mégis az a „néhány” törvény, amelyet még Utopus király alkotott meg több száz évvel ezelőtt, az élet minden területére kiterjedő részletes szabályozást tartalmaz,²² megszüntetve (sőt büntetve) az egyéniséget, az autonómiát, a kritikát vagy az önálló véleményt.

Ami az Utópiában a szemünk elé tárul, az valójában egy egysíkú, unalmas, uniformizált világ. A sziget minden városa egyforma alaprajzú, egyformák az utcák, sőt még a házak is. Mindenki ugyanolyan ruhában köteles járni, akár tél van, akár nyár, sőt ennek a ruhának nemcsak a fazonja, de még a színe és az anyaga sem lehet más, mint a többieké. Morus elképzelt „ideális” világában még a család létszámát is központilag határozzák meg,²³ továbbá a mozgásszabadság is korlátozott a szigeten.²⁴ Ezenkívül az élet minden perce szabályozva van, önálló elképzelése a tevékenységére vonatkozólag senkinek sem lehet. Meg van határozva, hogy mikor (és hogyan) kell kelni, dolgozni,²⁵ enni,²⁶ tanulni²⁷ vagy játszani,²⁸ és ettől eltérni nem lehet. Összességében a nap min-

²² Összességében Morus – Platónnal ellentétben – nem a kiváló vezetőkből, hanem a kiváló intézményekben bízunk. Vö. pl. PACZOLAY Péter – SZABÓ Máté: *A politikaelmélet rövid története* (Budapest: Kossuth 1984) 49.

²³ Ennél fogva a földműves családok létszáma nem lehet negyven főnél kevesebb, a városi családokban pedig a felserdült gyermekek számának el kell érnie a tízet, de nem haladhatja meg a tizenhatot. (A serdületlen gyermekek számát nem korlátozzák.) Ha esetleg egy családban ennél több vagy kevesebb gyermek lenne, azt úgy oldják meg, hogy „a kevesebb családtaggal bíró családokba írják át azokat, akik a fölös számúakban nőnek föl”. Ez az „átírás” pedig nemcsak papíron történik meg, hanem ténylegesen is átteszik a „felesleges” gyermekeket korábbi családjukból egy idegen családba. Ám Utopia törvényei még ennél is tovább mennek: „Ha pedig az egész városban többen lennének a szabályosnál, más városok túlságosan ritka népességét toldják meg velük.” Ha pedig az egész szigeten meghaladná a lakosok száma az előírtat, akkor kiválasztanak polgárokat, akik a szárazföldön gyarmatot alapítanak.

²⁴ Még ahhoz is engedély kell, hogy valaki a saját városát elhagyja. Ebben az engedélyben pontosan meg szabják, hogy az illető mikor indulhat, mikorra kell visszaérkeznie, illetve hogy hova és milyen útvonalon utazhat.

²⁵ Mindenkinél két munkája kell, hogy legyen, az egyik mindenkinek a földművelés (ugyanis meghatározott időközönként minden család köteles két éven át mezőgazdasági munkát végezni), a másik pedig egy szabadon választott munka. Azonban ez a „szabad” választás is korlátozott, hiszen a férfiak csak négyféle, a nők pedig csak kétféle munka közül választhatnak (ez a kétféle munka a nőknél a gyapjú- vagy vászonszövés, a férfiaknál pedig a kőművesség, a kézművesség, a kovács- és az ácsmunka lehet), továbbá ha valamelyik fiúgyermek más szakmát akar tanulni, mint ami az apja mestersége, megteheti ugyan, de akkor átteszik egy olyan mesterember családjába, aki azt a foglalkozást űzi, amit ő is meg szeretne tanulni.

²⁶ Enni naponta kétszer lehet (vagyis inkább: kell), mégpedig harminc családonként közös csarnokokban, mindenkinek ugyanazt az ételt. És nemcsak a szedési sorrend van részletesen szabályozva, hanem az is, hogy ki hol ehet. A férfiak például a fal mellett ülnek, az asztal belső részén, a nők pedig velük szemben, a külső részen. Egy fiatal mellett egy öregnek, megint egy fiatalnak, majd ismét egy öregnek kell ülnie, és így tovább. A szoptatós anyák és az ötévesnél fiatalabb gyermekek egy külön csarnokban kötelesek étkezni, az ötévesnél idősebb, de még serdületlen gyermekek pedig egyáltalán nem ülhetnek le, mert az ő feladatuk az, hogy kiszolgálják a felnőtteket.

²⁷ Azt az időt, amit az emberek nem munkával, evéssel, alvással vagy játékkal töltenek, tanulásra kötelesek fordítani. Reggeli előtt tudományos előadásokra kell járniuk, az étkezések előtt felolvasások vannak, egyébként pedig az előbb felsorolt tevékenységeken kívüli összes „szabad” időt otthoni tanulásra, művelődésre kell felhasználniuk.

²⁸ Utópiában szabályozva van nemcsak az, hogy mikor (estebéd után), mennyi ideig (egy órát), hol (közös játszótérházakban), hanem az is, hogy *mit* lehet játszani. Seholszigeten ugyanis csak kétféle, ún. „hasznos

den perce úgy telik el, hogy önálló, kötetlen tevékenységre semmiféle lehetőség nincs; olyan az élet, mint egy kolostorban.²⁹

Továbbá – habár Utópiában elvileg mindenki egyenlő – a nemek közötti egyenjogúság sem létezik. A társadalom alapja a hagyományos nagycsalád, melynek élén a családapa áll, szinte korlátlan hatalommal családja felett. A feleség mindenben köteles engedelmessé válni férjének, éppen úgy, ahogy a gyermek is apjának. Még a sok későbbi elméletörténész által dicsért „vallásszabadság” is csak korlátozottan létezik: habár mindenki abban hisz, amiben akar – például a Napban, a Holdban, egy régen élt kiváló emberben vagy (ahogy a legtöbb seholszigeti is) egyetlen örök, mindenható Istenben –, de az ateizmus vagy az agnoszticizmus tilos (tehát valamiben *kötelező* hinni), továbbá a többistenhit sem megengedett.

Morus *Utópiája* mellett érdemes említést tennünk a kora újkor „második leghíresebb” utópiájáról, Tommaso Campanella *A Napvárosáról* is. Műfajilag egyértelmű Morus hatása – és az általa először felvázolt utópikus toposzokat (*véletlenül az ideális állami berendezkedést megvalósító helyre vetődő utazó, a világtól elzárt terület*,³⁰ *az őskortól/alapítótól származó törvények, a törvények tartalmában való tökéletes társadalmi egyetértés, részletes szabályozás az élet minden területére, a nevelés kiemelt szerepe, az ideális államról szóló információk párbeszéd formájában való közlése* stb.) Campanella hűen követi –, azonban a konkrétumokban sok tekintetben Platón (és Seneca) volt a minta.

Campanella *A Napvárost* 1602-ben, börtönben töltött „vizsgálati fogsága” alatt írta olasz nyelven (eredeti címe *La città del Sole*); latinra 1613/14-ben fordította le, első – latin nyelvű – kiadására pedig 1623-ban került sor Frankfurtban *Civitas Solis* címen. E mű – Morus *Utópiájához* hasonlóan – kora társadalombírálatát adta, melyben lakóhelye, a spanyol uralom alatt álló Nápolyi Királysághoz tartozó Calabria problémáiból (a calabriai emberek mindennapi életének nyomorúságából és a Nápolyi Királyság közállapotaiból), valamint az eredeti bibliai tanoktól eltért egyház belső meghasonlásából indult ki, lényegében ezek kritikáját adva, egy jobb, helyesebb, igazságosabb társadalom bemutatására törekedve. Mintája a reneszánsz kori olasz városköztársasági forma volt, melynek idealizált példájaként tekintett a Velencei Köztársaságra. A köztársasági államforma konkrét működési módjaként a XVI. századi itáliai „vegyes kormányzat” (*governo misto*) eszméjét tette magáévá, melyben a várost (városköztársaságot) vezető tisztviselő mellett az optimaták (előkelők) közül kikerült néhány személy vesz részt a stratégiai döntések meghozatalában és a főbb kormányzati szervek irányításában, az ezek alapjául szolgáló normákat pedig egy nagyobb, a közösség polgárjoggal rendelkező tagjai által választott szerv látja el. (Vagyis a köztársaság egyszemélyi vezetése mellett az arisztokratikus és demokratikus elemek vegyítésével áll elő ez a kormányzati forma.)

játék” megengedett, melyek közül az egyik a gondolkodást, a másik az erkölcsöket fejleszti; „haszontalan játékot nem szabad játszani”. (Sőt: az estebéd utáni egy órában nem csupán lehet, hanem *kötelező* játszani.)

²⁹ Morus 1501–1505 között a londoni karthauziak kolostora mellett lakott, naponta részt vett a kolostor vallási gyakorlatain, és feltehetőleg erről a kolostorról mintázta meg Utópia szigetét és Utópia egész társadalmának életét.

³⁰ Napváros is egy szigeten helyezkedik el, valahol India partjai közelében, bár itt vannak rendszeres (politikai és kereskedelmi) kapcsolatok: a szigeten még négy másik, ellenséges állam is található.

Campanella Napállamában az állam vezetője a Nap, akit Metafizikusnak is neveznek; ő az, aki művelt a filozófiában, teológiában, a természettudományokban és a mesterségekben, így mint a város legnagyobb tudású polgára vezeti a várost, amelynek főpapja is egyben. Ezt azonban nem egy személyben teszi, hanem három „fejedelem” segítségével: a Pon, azaz a Hatalom (amely itt az „erő”, a „képesség” szinonimája) a város katonai vezetője, hozzá tartozik a háborúról és békéről való döntés, a hadimeskerségek gyakorlása és a csaták vezetése; a Sin, vagyis a Bölcsesség, ő felel a különböző művészetekért és a tudományokért, valamint az összes mesterségért; és a Mor, a Szerilem, aki az emberi kapcsolatok és az emberi szükségletek felelőse, így hozzá tartozik a nemzés (a lényegében eugenikai alapú népességszabályozás), a nevelés, az élelmezés és a ruházkodás.³¹ Minden fejedelem alatt három alfejedelem, és azok alatt is egyenként három-három tisztviselő van (a különböző mesterségek vezetői), akik (összesen negyvenen) a legfőbb döntéshozó és tanácskozó testületet, a nagytanácsot alkotják (e pozíciók adják a berendezkedés arisztokratikus elemét). E tisztségekbe választással lehet bekerülni; a választás a Campanella által Tanácsnak elnevezett népgyűlés, a húsz év feletti városlakók mindegyikéből álló döntéshozó szerv feladata (ez valósítja meg a demokratikus hatalomgyakorlást). Kifejezetten utópisztikus elem, hogy ugyan „a tisztviselők a nép akarata szerint váltják egymást”,³² ám a Nap (a főpap-fejedelem), valamint a Pon, a Sin és a Mor (a három mellérendelt fejedelem) „csak akkor cserélődik, ha egymás közti tanácskozás után átengedik helyüket annak, akiről látják, hogy náluk többet tud”.³³

E műben is *megjelennek az utópiák „kötelező” elemei: a vagyonszövetség, azaz a közösségi tulajdon (senkinek nem lehet magánvagyon, minden közös, amit a város irányítóinak bölcs belátása szerint, az emberek valódi szükségleteinek mértékében osztanak szét az emberek között, így senki nem vágyik többre, mint mások); az értelem által vezetett politikai közösség és így az értelem megkérdőjelezhetetlen szerepe (a vezetők a legjobbak lesznek, akiknek tudását senki nem vonja kétségbe, és akik tudásuk és bölcsességük révén mindig helyes döntéseket hoznak); a hierarchikus közösségi viszonyok (bár jogilag mindenki egyenlő, szükség van vezetőkre, akik irányt mutatnak a közösség tagjai számára, akik szervezik a közösség életét és döntéseket hoznak); a meritokrácia pártolása (az emberek képességeik és teljesítményük, azaz érdemeik szerint jutnak pozíciókba, nem pedig nemesi címek öröklése vagy más, az érdemtől független szempontok révén); a nevelés kiemelkedő szerepe; avagy a részletekbe menő szabályozás. E részletek az élet valóban minden szegmensére kiterjednek; Campanellának (ahogy az utópistáknak általában) kidolgozott rendszerük van az emberi élet teljes tartamára vonatkozóan (mind az emberi életutat, mind a napi rutintevékenységek felkeléstől lefekvésig tartó végzését tekintve).³⁴ Mindezekhez képest kevésbé általánosak az utó-*

³¹ Tommaso CAMPANELLA: *A Napváros* (Szeged: Lazi 2002) 10–11, 42–43.

³² *Uo.* 43.

³³ *Uo.*

³⁴ Meghatározzák pl. a viselhető ruhákat (azok formáját, színét és anyagát); az engedélyezett férfi és női hajviseletet; a napi időbeosztást (melyben a munka kevés, de állandó jellegű a tanulás, a gyakorlás, a vita és a versengés); azt, hogy ki hol (melyik övezetben, és azon belül melyik házban) lakhat (és ezt félévente változtatják); a játszható játékokat – ülőjátékokat pl. tilos játszani, csak sportokat (pl. labdajátékokat, lövészetet, birkózást lehet űzni) stb.

pikus gondolkodás főáramán belül Campanella fegyelmezésre és büntetésre vonatkozó elképzelései (például a munkában resteket és az engedetleneket fizikailag fenytik, ellenben a bűncselekményt elkövetővel addig vitáznak, amíg maga is be nem ismeri, hogy megérdemli a büntetést). Egyértelműen Morus hatása érződik a közös étkezésre és az étkezések alatti felolvasásra vonatkozó elgondolásban, melyben Campanella számára is – bevallottan – a kolostorok étkezési gyakorlata, a szerzetesek refektóriumuma jelentette a mintát.³⁵ Ugyanakkor közvetlenül Platón hatása az arra rátermett nők és férfiak „görög mintájú” közös, meztelen testgyakorlása.

A legtöbb vitát kiváltó gondolatok azonban a *nőközösséggel* voltak kapcsolatosak: a platóni mintára, de nála sokkal részletesebben kidolgozott elgondolás szerint a közösség érdekében a nemi kapcsolatokat szabályozni kell (kivéve olyan esetekben, amikor azokból nem születhet gyerek). Mivel a család önzést és önszeretetet szül, és az önérdek érvényesítésére ösztönöz, ezért azt meg kell szüntetni; az erős férfiakat és az egészséges, szép nőket pedig egymással kell párosítani, hogy az utódok is a lehető legjobbak legyenek, akiket aztán két éves koruktól fogva a közösség által megbízott nevelők nevelnek fel, pontosan meghatározott szabályok szerint.³⁶ Azt, hogy ki kivel hálhat, a tisztviselők döntenek el, a folyamat pedig szintén minuciózusan szabályozott.³⁷ Mindezek eredményeképpen a városi polgárok mindenkit testvérüknek, illetve (15 évnél nagyobb korkülönbség esetén) apjuknak-anyjuknak, fiuknak-lányuknak tekintenek, és a közösség egészének javát tartják szem előtt, nem a partikuláris (egyéni, illetve családi) érdekeket.

Antitézis: a disztópiák

A disztópia vagy antiutópia (ellen-utópia), ahogy a neve is mutatja, az utópia inverze, vagyis *a legrosszabb, elnyomó, zsarnoki* (illetve a szerző által ilyennek tartott) *állami és/vagy társadalmi berendezkedés leírása*. A zsarnokság nemcsak egy központi akaratból, hanem az emberek tudati viszonyulásából is származhat, mellyel szemben – éppen azért, mert ez az akarat többségi – lehetetlen szembeszállni. A disztópia *célja a figyelemfelhívás* bizonyos, a jelenben is létező vagy a közeljövőben várhatóan létrejövő olyan társadalmi problémákra, melyek – ha nem teszünk óvintézkedéseket – jó eséllyel bekövetkezhetnek. Antiutópiát így mindig azért írnak, hogy e veszélyek eltűlésével vagy azok gyakorlati hatásainak következetes végigvitelével e veszélyeket tematizálják, és egyfajta „immunreakciót” váltsanak ki az emberekben, beindítva a védekező mechanizmust e veszélyek kialakulásával vagy kifejlődésével szemben. Az utópiákkal ellentétben *a disztópiák gyakran bemutatják* az emberi boldogság végletes korlátozását megvalósító *helyzet kialakulási folyamatát*, melyekben közös, hogy az elnyomás valamilyen jelenlegi probléma megoldásának igényéből jön létre, ám a probléma megoldásának eszköze téves, mely eszköz ezáltal még nagyobb problémákat szül (elősegíti

³⁵ CAMPANELLA (32. j.) 20.

³⁶ A többi nemi kapcsolat akkor megengedett, ha abból nem születhet gyerek.

³⁷ Így pl. kövér férfiak sovány nőkkel, sovány férfiak kövér nőkkel kell, hogy háljanak; előtte imádkozni és aludni kell (amíg a mesterasszony által meghatározott idő el nem jön), és három napig tartózkodni a „gonosz cselekedetektől”. CAMPANELLA (32. j.) 23–24.

a zsarnoki rendszer létrejöttét). A disztopikus berendezkedés kialakulását az antiutópiákban *gyakran előzi meg valamilyen társadalmi kataklizma*, például forradalom, háború, melyek sokszor maguk is valamilyen más társadalmi probléma következményei. De ugyanilyen eredményre vezethet az elidegenedés, a bőség eredményezte tétlenség és unalom, a technikai fejlődés túlhajtása, a környezetszennyezés stb.

A disztópia jellegénél fogva *az emberi félelemre épít*: az elnyomás bemutatásával arra ösztönöz, hogy e helyzet kialakulását előzzük meg. A disztópiák elnyomó uralmát nem feltétlenül egy személy vagy csoport okozza (akkor sem, ha látszólag ez a helyzet); gyakran előfordul, hogy egy szisztéma kialakulása önmagában lehetetlenné teszi az azzal szembeni ellenállást, vagyis *az emberi szabadság és boldogság rendszerszinten akadályozott*. Ebből következik végül a disztópiák legfélelmetesebb vonása: *a rendszer megdönthetetlenége*, mert amíg egy zsarnoki személlyel vagy csoporttal szembe lehet szállni, addig az egész társadalomra kiterjedő, önmagát fenntartó rendszerek (a disztópiában bemutatott világban) megdönthetetlenek.³⁸

Ha azonban e kitérő után visszatekintünk *az utópiákra*, azt láthatjuk, hogy valójában azok *is megdönthetetlenek*, mivel azokban – az adott utópia szerzője szerint – a helyes társadalmi berendezkedés (és így az igazságosság) egyetlen végső forrásának az ott leírt szempontok mindenek feletti érvényesülését tekintik. Az utópiák közösségi normái ugyanúgy megkérdőjelezhetetlenek, az ellenállás ugyanúgy lehetetlen, kritika nem fordulhat elő; illetve ha mégis, a rendszer ugyanúgy kiveti magából (elpusztítja vagy szolgátságba veti) a renitenst, ahogy az a disztópiákban leírt rendszerekben is történik. Így *tűnik el a különbség utópiák és disztópiák között, és így válik disztópiává bármely, az utópista gondolkodó apriorisztikus értékeiből dedukált, doktriner* (tisztán elvi-elméleti alapokon nyugvó), az ellenvéleményeket és más értékek meglétét nem tűrő *elgondolás*.

Az utópiák jellegzetességei

A 2. fejezetben említett három „klasszikus” utópia csak példaként szolgált arra, hogy bemutassuk, hogyan is épül fel egy ilyen műfajú alkotás, milyen témákkal foglalkozik, és milyen alapvető jellemzői vannak. A 3. fejezetben továbbá azt állítottuk, hogy az utópiák lényegileg nem különböznek a disztópiáktól: előbbieik szerzőinek céljai ugyan mások, mint az utóbbiakéi, ám eredményeik (hatásuk) ugyanaz. Jelen írás lezárásaként most az utópiák műfaji tartalmi sajátosságait tekintjük át, nemcsak a „klasszikus”

³⁸ Ilyen, egyszer kialakult és azóta önmagát fenntartó zsarnoki társadalmi rendszert mutat be a világirodalom két leghíresebb antiutópiája, Aldous Huxley *Szép új világa* és George Orwell 1984-e is. Vö. Aldous HUXLEY: *Szép új világ* (Budapest: Kozmosz Könyvek 1982); George ORWELL: 1984 (Budapest: Európa 2010). Utóbbi példáján bemutatva a fentieket: Orwell disztópiájában nem az a legfélelmetesebb, hogy „Nagy Testvér szemmel tart”; még csak nem is az, hogy Nagy Testvér akarata és mindenkori véleménye maga az objektív kényszerített igazság, és az ezek ellen való minden tett, sőt minden gondolat tilos és következménye nemcsak a fizikai, hanem emellett a lelki-tudati-akarati halál, tehát a fizikai annihiláción túl, de még időben azt megelőzően a személyiségnek is a totális megsemmisítése; hanem az, hogy Óceánia világában egy élettelen és lélek nélküli mechanizmus, egy *mém* vette át az emberek feletti uralmat, mely sajátosságainál fogva örök és megdönthetetlen; az igazán félelmetes tehát az, hogy *nincs Nagy Testvér*. E vonatkozásokról részletesebben lásd Tóth J. Zoltán: „Emberi jogtalanság az 1984-ben – a legsötétebb utópia” *Ügyészek Lapja* 2010/5, 77–86.

utópiákra koncentrálna, hanem az utópia műfajának általában vett jellegzetességeinek rögzítésére törekedve. Állításunk az, hogy e jellemzők igazolják tanulmányunk alapvető tételét, nevezetesen hogy *az utópia – deklarált célja ellenére – jellegénél fogva nem más, mint egy nem kívánatos, zsarnoki, az egyéni akaratot elnyomó kényszerrend leírása*, annak a társadalom minden tagja számára történő *kötelező tételének igényével* (vagy legalábbis vágyával). (Így azt utópiák és a disztópia között inkább csak megírásuk célját tekintve van különbség, nem lényegi jellemvonásaikban.) Az utópiák főbb általános jellemzői tehát a következők:

1. Az utópia mindenekelőtt egy *eszményi*(nek tekintett) állami és/vagy társadalmi berendezkedés leírása. Minden utópista egy *ideális* (tökéletes) politikai állapotot szeretne létrehozni egy közösségen belül; az utópia a szerző ezen ideális berendezkedésről vallott elgondolását tartalmazza.

2. Az utópista által vallott eszmények (ideák) különbözőek lehetnek; *a cél* azonban (a tényleges hatást a kiindulásnál ellenpontozva) mindig *az emberi boldogságra való törekvés* (melynek tehát csak az eszközei különböznek az egyes utópiákban, az utópista gondolkodó világnézetétől, erkölcsi alapállásától, filozófiai felfogásától függően). A tipikus eszmények (a boldogság vélt forrásai) lehetnek a gazdagság, a rend, a biztonság, a tudás növelése, a technikai fejlődés, a kényelem, a környezettel való harmónia, vagy akár a hedonizmus is.

3. Minden utópia *perfekcionista*: alapja a tökéletlen létező világ, melynek jobbítására, tökéletesítésére kell törekedni. (Eltérő azonban, hogy ennek megvalósítása már a történetileg belátható jövőben is reális lehetőség-e, avagy arra csak jelentősen eltérő társadalmi feltételek mellett, jelentősen eltérő emberi gondolkodás kialakítása után, a nem belátható, távoli jövőben kerülhet-e sor – ha arra praktikusán sor kerülhet egyáltalán.)

4. Az előbbiből következik a *kritikai alapállás*: minden utópia megírásának motívációja, azaz létrejövetelének *alapja a létező közállapotokkal szemben fennálló elégedetlenség* (ti. az utópia szerzője – és nem feltétlenül a társadalom – részéről).

5. Az ideális társadalmi berendezkedés – elviekben vallott – tipikus értéke az *egyenlőség*, mely az ember méltóságából, azaz az emberek *morális egyenlőségébe* vetett hitből következik: minden ember önérték, akiknek azonos jogaik vannak az államban, és társadalmi helyzetük tényleges különbözősége pusztán eltérő képességeiken, szorgalmukon, azaz releváns, valódi különbségeken alapul. Az egyenlőség nem merül ki a vagyoni egyenlőségben: ahhoz hozzátartozik a szellemi-kulturális egyenlőség is – ebből azonban sajátos módon egy *kommunitárius államfilozófia* következik.

6. *A társadalom* az előbbi pontból következően elméletileg mindig *meritokratikus*: csak az érdemek (a tudás, a tapasztalat, a képességek, a szorgalom) számítanak, a születési helyzet nem.

7. Az utópiák helyszíne általában egy *elszigetelt hely* (a korai utópiákban sokszor kifejezetten egy sziget),³⁹ ahol a külvilággal való érintkezés hiányzik (külkapcsolatok

³⁹ Ezekon általában kizárólag az adott állam területén – ez a helyzet Morus Utópiájával, illetve Francis Bacon *Új Atlantisz*ának helyszínével, Bensalemmel is (vö. Francis BACON: „Új Atlantisz” in Francis BACON: *Novum organum. Új Atlantisz* (Budapest: Nippon 1995). Nagy kivétel Campanella Napállama, amely szintén egy szigeten helyezkedik el, de ott ugyanezen szigeten más államok is vannak.

és kereskedelmi kapcsolatok nincsenek), vagy annak léte kizárólag az utópikus társadalom akaratán (és nem a környezetén) múlik.

8. Az utópiákban *a társadalom célja mindig adott* (amit gyakran egyetlen személy, a bölcs alapító határoz meg), és azt mindenki *a priori* értéknek tartja: nincsenek viták a célokról, és nincsenek viták az eszközökről sem. Az utópisták tehát feltételezik, hogy az emberek azonosak, vágyaik egyformák, és mindenki ugyanazt akarja, így *senkinek nincsenek* (nem lehetnek) *eltérő érdekei és értékei*. Ha pedig egyetértés van a célokban és az eszközökben, az szükségszerűen a *politikai-társadalmi természetű viták hiányához* vezet.

9. Jellemző az utópikus berendezkedés kialakulásához vezető *út leírásának hiánya* vagy elnagyolása: általában nem tudni, hogy a létező, valós helyzetből milyen módon, milyen lépésekkel lehet(ne) eljutni a kívánatosba (sokszor egy bölcs egykori uralkodó, államalapító akarata a forrás, de hogy a megvalósított állami berendezkedést hogyan, milyen konkrét intézkedések egymás utáni végrehajtásával hozta létre, az nem derül ki).

10. Tipikus a *felülről elrendelt szabályozás*: a szabályozás, az adott berendezkedés kötelező, és nem kérdőjelezhető meg. Ebből következően az utópikus állam politikai berendezkedése állandó, *a változás (fejlődés) lehetősége* (lévén az már eleve tökéletes) *nem merül fel*. Az állam alapítói és az alapító(k) akaratát továbbvivő későbbi vezetők tudják (és elsősorban ők tudják), mi a helyes, és gondoskodnak a közösség tagjairól (*paternalista szemlélet*).

11. Kiemelt szerepe van a *nevelésnek*: minden utópia kulcsmomentuma a célok, eszközök és értékek átadása generációról generációra, vagyis a politikai közösség ideális állapotának fenntartása, mely csak a nevelés részletes szabályozásával és hangsúlyos szerepének elismerésével lehetséges. Így alakul ki a *nézetek, értékek és vélemények hegemoniája, mely tehát a társadalom tagjai által megkérdőjelezhetetlen*.

12. Az utópiákat általában *totális állameszmény* jellemzi: a szabályozás minden életviszonyra kiterjed, a magánéleti vonatkozások is szabályozva vannak, és az e szabályoktól való eltérés nem lehetséges (a közszféra és a magánszféra megkülönböztetése tehát nem merül fel, lényegében *minden ügy közügy*).

13. Összességében: az utópia szerzője tudni véli, hogy mi lenne jó az embereknek (akik ezt csak műveletlenségük, vélt rövid távú érdekeik vagy egyéb, morálisan figyelembe nem vehető okok alapján nem látják be) – *végső soron tehát az embereket kényszeríteni kell a boldogságra* (illetve arra, amit az utópista annak gondol).

Látható tehát, hogy az utópia és a disztópia esetében alapvetően csak a *cél* más (az emberek felemelésének, illetve elnyomásának kívánalma), a *hatás* azonban nem: minden felülről szabályozott, a reális egyéni motivációkat figyelmen kívül hagyó, mesterségesen konstruált, kimódolt, az igazság végső forrását kizárólagosan az utópista gondolkodó értékrendjének és világfelfogásának megfelelő normarendben megtaláló, ellenvéleményt vagy egyéni preferenciát nem tűrő rendszer *szükségképpen* disztópikus, elnyomó lesz.